

MARIE-MADELEINE DE POURQUERY

A PLÉBÁNIÁK ÉS A VÁROSI KÖRNYEZET

Plébániatemplomok a XIV. és XV. századi magyar városokban

A városfejlődés XII. és XIII. századi nekilendülése óta a plébániatemplomok jelentős számban megtalálhatók a nyugati kereszténység városaiban, s mennyiségi jelentőségük alig változott a középkor végéig. Ezek az épületek a városi terület egészen előfordulnak, s csak időnként figyelhető meg az adott templom előtörténetéből fakadó sajátos elhelyezkedés. A városi tájban nagyon fontos, de ugyanakkor nagyon egyenetlen szerepet tölt be a székesegyházakhoz (az épület nagyságrendjét tekintetve véve) vagy az egyszerű plébániatemplomokhoz képest; a mindig tekintélyes kolostori épületekhez pedig még hozzáadódott a világi középületek növekvő konkurenciája (terjedelmes vásárcsarnokok, magas város-tornyok) a középkor utolsó két századában.

Így foglalhatjuk össze számos e témában készült tanulmány végkövetkeztetéseit, amelyeket nyugati példák alapján vontak le a plébániák hálózatának sűrűségére vonatkozóan; vizsgálták a plébániatemplomok elhelyezkedését és azt, hogy mennyire voltak láthatók a városi környezetben, vagyis azokat az elemeket vették nagytító alá, amelyek révén megbecsülhették ezeknek a templomoknak a jelentőségét a középkori városokban. Jóval kevesebb információval rendelkezünk a kissé keletebbre elhelyezkedő közép-kelet-európai városokról. Úgy tűnik, hogy a lengyel és a cseh városok nagyjából ugyanazt a fejlődést mutatják körülbelül egy évszázados késéssel. A magyar királyság városi plébániákról igen keveset tudunk, pedig a múltban nagyon elterjedtek voltak és világosan hierarchizált városi hálózattal rendelkeztek. Néhány városmonográfián kívül három jelentős tanulmány foglalkozik az egyházi alapításokkal, valamint Sopron, Szeged és Győr városának vallási életével (Házi Jenő: *Sopron középkori egyháztörténete*, Sopron, 1939; Bálint Sándor: *Szeged reneszánsz kori műveltsége*, Budapest, 1975; Bedy Vince: *Győr katolikus vallásos életének múltja*, Győr, 1939). De mindmáig egyszer sem tettek kísérletet a különböző magyar városok összehasonlítására, s nem vetették egybe azokat a legjobban elemzett nyugat-európai példákkal.

A kutatások hiányosságai valószínűleg a források ínségesen csekély számának tudhatók be. A legfontosabb dokumentumgyűjteményt a magyar plébániák földrajzi elhelyezkedéséről a pápai adószedők által az 1332–1337-es években készített tizedlajstromok jelentik.¹ Azonban egyik ilyen lajstrom² sem teljes, mivel kihagyják a legszegényebb templomokat (ezeknek tizedét azok a személyek vagy közösségek fizették, amelyekről függtek), és a magyar királyság 14 egyházmegyéjéből csak 9-cel foglalkoztak. Helyenként a helységek (latinosított) nevei pedig megoldhatatlan azonosítási problémákat okoznak. Ezért sok a hiba

azokban a munkákban, amelyek e tizedlajstromok alapján felrajzolták a középkori magyar egyház körzeteinek térképét, mint pl. Ortway Tivadar a múlt század végén.³ Az annata lajstromok, amelyeket egy újabb publikáció⁴ tárt fel, a XV. század végéig található kiegészítő utalásokat szolgáltatnak a kutatás számára. Fennmaradt ugyan néhány főpapi levél vagy püspöki rendelet, amely plébániák alapítására hatalmazott fel; de ritkán található olyan adat, amely meghatározza a plébániák számát és behatárolja a hozzájuk tartozó területet. A magánoklevelek adnak időnként kiegészítő információkat: végrendeletek igazolják, hogy valamely egyén a városi plébániához tartozik; jogi dokumentum szól a plébánia jogaival kapcsolatos konfliktusról, stb. Nem léteznek ismereteink szerint az egyházi javadalmak olyan listái, amelyek egy adott egyházmegyére nézve felsorolják az összes plébániát. Nincsenek pénzügyi lajstromok, sem plébániai alapra támaszkodó felsorolások, ahogyan pedig a XIV. és XV. századtól Nyugaton megfigyelhető minták nyomán várható lenne.

Ezért szükséges későbbi forrásokhoz folyamodni. A XVI. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvek adataiból – különösen Esztergom egyházmegyéjével kapcsolatban, amelynek dokumentumait 1559–1562 közötti években jegyezték föl – nyerhetünk bizonyos utalásokat az e püspökségtől függő városi plébániákról, mivel ezek a visitációk azokat a plébániákat is érintették, amelyeknek papjai ekkorra már a lutheri tanítások hívei lettek.^{4b} A következő évszázadok lajstromai más egyházmegyékről is tudósítanak, és annak tanulmányozására használhatók fel különösen jól, hogy hogyan éltek együtt a katolikus és református körzetek.⁵ Nem lehet tudni, hogy valamely lutheránus vagy kálvinista templom, amely ezekben a lajstromokban említve van milyen előzményekre megy vissza, egy régi kápolna vagy plébániatemplom-e az őse, vagy még *ex nihilo*. Ezen kívül, ha ezek az adatok meg is adják a „meglátogatott” templomok számát, nem jelzik az érintett plébániák kiterjedését és határait, csak a főesperességek és néha az alesperességek esetében.⁶ Az egyetlen fennmaradt középkori telekkönyv, az 1379-re datált soproni, nem közli sem az egyházi alapításokat, sem azok birtokait a városban.⁷ Csak a török kiűzésének korától kezdve rendelkezünk térképekkel a magyar városokról. Rendelkezésünkre áll néhány topográfiai jegyzék, amelyeket a császári csapatok műszaki alakulatainak tisztjei készítettek, mint pl. Hayu munkája Pécssett, valamint az első magyar katonai térképek, amelyek a XVIII. századból valók. A török hódoltság időszaka általában a *status quo* konzerválta az egyházi épületek esetében, s e kor bemutatásával helyenként közelítő képet nyerhetünk a fontosabb épületek középkorvégi állapotáról. Nem veszi viszont figyelembe ez a vizsgálat e városoknak a külső városfalon kívül elhelyezkedő negyedeit, amelyeket gyakran elhagytak lakóik az ottomán katonai megszállás miatt a hódító háborúk pusztításait követően, de a középkorban még lakottak voltak. Pécssett például az újabb ásatások feltártak egy temetőt egy olyan területen, amelyet lakatlannak hittünk a középkor időszakában. Ezen kívül számos esetben be kell érnünk a XIX. századból származó térképekkel. Áttekintő városképek a középkor végétől állnak rendelkezésünkre: nagyon híres munka pl. Buda ábrázolása az 1470-es évekből, Hartmann Scheldel Krónikáját illusztráló szerzőtől származik; a többi városképet a XVI. és XVII. század folyamán készítették, mint pl. Győr (1566 és 1600)⁸, Pozsony (1572, 1621 és 1638), Kassa (1639) és Győr (1662) esetében, vagy a következő század elején, mint Kolozsvárról

(1734).¹⁰ Mindenesetre az ábrázolásnak ez a típusa csak nagy óvatossággal használató, mivel a rajzoló nem ügyelt rá, hogy hűen másolják tárgyukat.

Figyelembe véve, hogy igen keveset léptünk előre a források feldolgozása során, célunk arra fog szorítkozni itt, hogy felvázoljuk, főként bibliográfiai adatok segítségével az elemzés fő csomópontjait, melyeket részletesebben kidolgozunk a későbbiekben.

Megkíséreljük kiterjeszteni vizsgálódásaink kronológiai kereteit a középkor két utolsó századára, 1320 és a XV. század vége közötti évekre, hogy bemutassuk azt a végső fejlődést, amelyen a magyar egyház ebben az időszakban átmegy, s a városi élet virágzását, amely ezt a periódust jellemezte. Mivel azonban csak töredékes adatok állnak rendelkezésünkre, gyakran arra kényszerülünk, hogy a tényeket önmagukban vizsgáljuk a XV. század végén, anélkül, hogy szélesebb összefüggéseket tárnánk fel. Földrajzi téren, figyelembe véve azon magyar települések jelentékeny számát (száz és százötven között), amelyek megfelelnek a városi lét általánosan elfogadott kritériumainak, elemzésünk körét 26 városra korlátozzuk; a kiválasztott példák lehetővé teszik a középkori magyar városok fő típusainak bemutatását éppúgy, mint az országon belüli regionális különbségek érzékeltetését. Szó lesz a magyar kereskedővárosokról, mint pl. Pozsony (Presburg), Sopron, Buda, Pest, Nagyszombat, Lőcse, Eperjes, Esztergom, Győr, Pécs, Eger, Zágráb (Zagreb), Székesfehérvár és Nagyvárad a püspöki városok, illetve jelentős egyházi alapítvánnyal rendelkező esetét illusztrálják; Besztercebánya, Körmöcbánya és Selmechánya a bányavárosokét; Szeged és Debrecen a nagy mezővárosok képviselik, míg Kolozsvár, Nagyszében, Brassó és Beszerce felidézik számunkra az erdélyi városokat – s végül Kassa és Bártfa (a már szabad királyi városként számontartott Lőcsével és Eperjessel) a felvidéki városok egy típusát példázzák. Annak ellenére, hogy az egyes városokra vonatkozó dokumentumok száma nagyon különböző, mégis megkísérelünk közöttük összehasonlításokat tenni sajátos típusaik és földrajzi elhelyezkedésük alapján, és összevetjük azokat a legjobban feldolgozott nyugati példákkal.

I. A városi plébániahálózat sűrűsége

Bár nincs mindig közvetlen összefüggés egy város plébániahálózatának sűrűsége és a lakosok vallásosságának foka között, mégis ez a tényező az egyik legfontosabb mutató, ha egy település vallási kereteinek sűrűségét vizsgáljuk. Ez tehát az az általunk választott szempont, amellyel kezdjük elemzésünket.

Az általános munkák mind egyetértenek a következőkben: A közép- és kelet-európai kereszténység plébániahálózata sokkal lazább szövésű, mint a nyugatié. Érdekes lenne viszont megtudni, hogy ez a tény szintén a városokkal van-e összefüggésben, és ha igen, akkor milyen mértékben. E területek városi települései az esetek többségében kisebb népességet tömörítenek, mint a nyugat-európai városok. Mondhatjuk-e hát, hogy ez a hálózat nem elégséges, vagy csak arról van szó, hogy a kisebb sűrűség a lakosság kisebb koncentrációjára vezethető vissza?

Hogy válaszoljunk ezekre a kérdésekre, megkíséreljük csoportosítani az imént említett 26 szabad királyi város számszerű adatait. A világosabb bemutatás

érdekében összefoglaló táblázatokat¹¹ készítettünk az általános bibliográfia alapján (ennek listája a cikk végén található¹²). A másik megjegyzés: ha nem tűntünk föl egyik vagy másik város valamely adatát, ez abból fakad, hogy az illető tárgykörben nem áll rendelkezésünkre megbízható adat, s nem szándékos mellőzésről van szó. Csaknem valamennyi számszerű adat a XV. század végén megfigyelhető állapotra vonatkozik, ennek az az oka, hogy a korábbi időszakból szinte egyáltalán nem ismerünk megbízható számadatokat a magyar városok lakosságával kapcsolatban. Azoknál az eseteknél, ahol jelentős eltérések vannak a történeti demográfusok becslései között, mi megadtuk a minimális és a maximális értékeket, annak érdekében, hogy a gyakran jelentékeny különbségek ellenére a lehető legpontosabb nagyságrendet nyerjük.

a) a plébániák száma városonként és a hívek száma plébániánként
(I. tábla)¹³

A plébániák száma városonként (első oszlop)

Abban a 26 magyar városban, amelyben ismerjük a plébániák számát, átlagosan valamivel több mint két plébánia jut egy-egy városi településre. Ez kevés, nagyon kevés, különösen akkor szembeötlő ez, ha összehasonlítjuk a nyugat-európai adatokkal. Bár nem alapoztuk meg a két térség közti aránybeli eltérés magyarázatát, azt mégis elfogadhatjuk, hogy Nyugaton igen gyakran tíz, sőt tizenöt plébánia van egy-egy városban.

A maximumértékek sem tekinthetők magasnak a nyugati adatokkal összehasonlítva: egyetlen magyar városban sincs több öt falakon belüli plébániánál, bár Nagyvárad és Zágráb esetében hétről beszélhetünk, ha beleszámítjuk a külvárosi körzeteket is. Buda, a királyság fővárosa, az ország legnépesebb városa is csak öt plébániatemplomnak adott otthont. Ez meghaladta a korabeli Bécs plébániáinak számát (három), de mégis jelentéktelen, ha összevetjük a XIII. és XIV. századi Párizs harminc plébániájával¹⁴; Prágában a XIV. század közepétől 44 plébániát találhatunk, nem is beszélve a XIV. századvégi London 106, illetve 109 plébániájáról.¹⁵ Ezek a külföldi fővárosok persze sokkal népesebbek voltak, mint Buda. De idézhetünk olyan adatokat is, amelyek hasonló népességszámú városokra vonatkoznak, mint pl. Poitiers, ahol 29 plébániát tartottak nyilván a XIII. századtól,¹⁶ vagy Metz, amelynek lakossága csak kétszerese volt a magyar fővárosénak, 26 plébániatemplomot foglalt magában 1325-ben.¹⁷

Angliában pedig, ahol a városi hálózat fejletlenebb volt e korban, mint Franciaországban, 8 városban volt húsz vagy annál több plébánia.¹⁸ Az bizonyos, hogy mindezek a nyugati példák püspöki városok voltak. De a megfigyelés kiterjedt más várostípusokra is: Észak-Franciaországban pl. az olyan városi helységek, amelyek nem voltak püspöki székhelyek (e témát Pierre Desportes vizsgálta) többségükben 7–9 plébániát birtokoltak.¹⁹

Ha a mennyiségileg legkisebb jelentőségű alakzatot tanulmányoztuk, vagyis azt az esetet, amikor a városban csak egy plébánia van, megállapíthatjuk, hogy ez Magyarországon igen gyakori eset, a táblán jelzett városi települések közel fele ebbe a csoportba tartozik. Franciaországban, a német területeken és más nyugati vidékeken ez a szám inkább a falvakra, mint a városokra jellemző; bár

van néhány kivétel, mint pl. Montpellier, Bréma, Frankfurt, amelyek éppen e rendkívül ritka tulajdonságuk miatt voltak híresek.²⁰ Annyira jellemző volt ez, hogy több plébániai egység létrejött ugyanazon területen Jacques Le Goff számára a város meghatározásának egyik ismérve lett a XIII. századtól kezdve.²¹ A plébániatemplomok csekély száma ellenére nem találtunk Magyarországon olyan esetet, hogy valamely szabad királyi városban egyáltalán ne lett volna plébániatemplom, mint ahogyan pl. Moulins városában nem volt a Forradalomig.²²

Úgy tűnik, hogy az erdélyi városokban kevesebb plébániatemplom volt, Kolozsvárott, Nagyszebenben és Brassóban is csak egyet-egyet találhattunk. A népes szlovák városoknak, Bártfának és Kassának is csak egy plébániája volt. A bányavárosok viszont a XV. század végén kettővel rendelkeztek, ami nagymértékben összefügg lakóik magasabb számával. A nagy kereskedővárosok jól tagoltak voltak, példáulként említhető Pozsony és Sopron három-három plébániájával. De csak úgy, mint Nyugat-Európában, főként a püspöki városokban magas a plébániatemplomok száma. Nincs ez alól kivétel: Pécsen kettő és négy között, Székesfehérváron legalább három, Esztergomban, Egerben, Győrben és Zágrábban négy-négy volt, míg Nagyváradon öt. Ez kevés, összehasonlítva a városiasodás magasabb fokán álló Csehország, Észak-Franciaország és Anglia püspöki városaival, de igen közel áll a dél-franciaországi adatokhoz: Aix, Marseille, Avignon, Toulouse és Narbonne csak kettőtől nyolcig terjedő számban rendelkeztek plébániával ebben az időszakban.²³

Ezek az árnyalatnyi különbségek főként most, a harmadik adatcsoport elemzésével, vagyis az egy plébániára jutó hívek átlagos számának megbecslésekor fognak a felszínre kerülni.

A hívek átlagos száma plébániánként (2. oszlop)

Figyelembe véve azt a jelentős különbséget, ami a magyar és a nyugati városok között lakosságszám tekintetében fennáll, azt mondhatjuk, hogy ez a számszerű mutató jobban megvilágítja a plébániai keretek sűrűségét, mint a plébániák száma városonként. Hiányoznak az olyan (pl. pénzügyi) dokumentumok, amelyek kimutatnák az egy plébániához tartozó háztartások számát, ezért arra kényszerültünk leggyakrabban, hogy egy nagyon hozzávetőleges empirikus módszert alkalmazzunk: elosztottuk a vizsgált városok összlakosságának számát a városok plébániáinak számával. Az így nyert eredmény nyilván nem veszi figyelembe egy város plébániái közti különbséget, de lehetővé teszi, jobb híján, hogy nagyság szerinti sorrendet készítsünk; látni fogjuk másfelől, hogy ugyanazon település plébániáinak lakossága közti különbségek kevésbé tűnnek kiemelkedőnek Magyarországon, mint a nyugati városoknál.²⁴

Ezek a becslések lehetővé teszik annak a megállapítását, hogy átlagosan 3400 személy tartozott egy plébániatemplomhoz a XV. századvégi magyar városokban. Mivel nincs összefoglaló tanulmány a középkori városok plébániáinak demográfiájáról, nem lehet ezt a számot összevetni sem a nyugati, sem a nemzeti átlaggal. Elég most csak annyit megjegyeznünk, hogy nagyon messze vagyunk Aras és Donai²⁵ adataitól, ahol 500 hívő tartozott egy plébániához, és még messzebb a tíz legfontosabb angol városban mért átlagtól: 200 hívőt tartottak ott nyilván plébániánként a XIII. századtól.²⁶ A magyar átlag tehát biztosan mögötte

marad bizonyos nyugati példáknak, kezdve Párizssal, ahol a plébániákhoz tartozó hívek száma átlagosan 6100. A Friedmann becslése szerint²⁷ és 2500–3000 a XV. században Jean Favier²⁸ munkája alapján.

Azokban a magyar városokban, amelyekben a legkevesebb plébánia-templom volt, igen jelentékeny számadatokat figyeltünk meg: 7–10000 ember tartozott átlagosan egy plébániához Pesten, talán 9000 Debrecenben. Ha ez a helyzet nem is volt ismeretlen Nyugat-Európában – Montpellier Saint – Firmin plébániája 12 000 hívet számlált a XIV. században²⁹ és Párizs jobb parti plébániái 10 és 20 ezer között³⁰ – de ezek az esetek mégis inkább kivételnek számítottak. Azoknak a magyar városi plébániáknak volt a legkedvezőbb a helyzete (a falakon kívül külvárosokat kivéve), amelyek kb. 1000 hívet tömörítettek, ami még így is soknak számít, ha figyelembe vesszük egy korabeli pap teherbíró képességét.

Meg kell jegyeznünk másfelől, hogy Magyarországon a városokon belül a plébániákkal való ellátottság tekintetében nincsenek olyan éles kontrasztok, mint az bizonyos nyugati városok esetében megfigyelhető: ugyan azon városi településen belüli eltérések helyenként igen nagyok: Nantes-ben, Priqueux-ben, Pérouse-ban egyszerűen a hatszorosig³¹; Párizsban a Cité plébániáihoz legfeljebb néhány száz lélek tartozott (150 Saint-Marine-hoz), míg a jobb parton 10–20 ezer embert is tömörített egy plébánia (33000-t Saint-Germain l'Auxerrois).³² Megtaláljuk ezt az erőteljes kontrasztot a városok régi központjának kis létszámú plébániái és a külvárosi zónák plébániával rosszabbul ellátott területei között számos más nyugati városban is. Magyarországon a legfontosabb eltérések a külső városfal két oldala között figyelhetők meg, de az arányok jóval mérsékeltebbek: Buda falakon belüli plébániái 2 és 5 ezer fő között tartottak nyilván híveket, még a külvárosiak 5 és 7 száz lakos között a XV. század második felében.³³ (A számadatok ellentmondónak tűnnek!)

Ezen az inkább sötétnek tűnő tablón, amelyet a probléma taglalása során felvázoltunk, mégis érzékelhető árnyalatok különíthetők el a várostípusok szerint: a püspöki székhelyek lakossága, valamint a nagy kereskedelmi központok és a bányavárosok népessége a plébániák tekintetében a legjobban szervezettek: néhány kivételtől (pl. Pest) eltekintve az egy plébániához tartozó személyek száma mindig alatta marad a magyar városi átlagnak. Ezzel ellentétben viszont az erdélyi városok különösen kedvezőtlen helyzetben voltak: templomként 4–6 plébániát találunk Nagyszébenben, Kolozsváron és Brassóban.

Úgy tűnik tehát, hogy a magyar városi plébániák hálózata igen laza összehasonlítva a nyugati adatokkal. Fontos lenne összevetni a magyar számadatokat lengyel- és csehországiakkal, de eddig e témáról túl csekély számban születtek tanulmányok ahhoz, hogy lehetőség lenne a komolyabb összehasonlításra. Mondhatjuk-e azt, hogy a magyar városok plébániahálózata nem volt elégséges? Hogy válaszolhassunk e kérdésre, ismernünk kell más információkat is: pl. azt, hogy átlagosan mekkora távolságot kellett megtenni a magyar városlakóknak ahhoz, hogy eljussanak plébániájukhoz. Ez lesz a tárgya 2. táblánknak.

b) A plébániák alakja és a plébániatemplomok vagy kapcsolt részeinek távolsága (II. tábla)

A plébániák átlagos területe (1. oszlop)

Úgy tűnik, hogy a vizsgált plébániák többsége rendelkezik területi alappal. Vannak azonban esetek, amelyekben nem lehetünk biztosak: a filiális templomoknak, mint pl. Szent Katalin Körmöcbányán³⁴, nem volt talán teljes egészében saját területük, székesegyházak csak káptalani plébániák lehettek. Mivel nem találtunk ezzel ellentétes esetek léteire utaló jeleket, hipotézisként kimondhatjuk, hogy minden plébánia rendelkezett bizonyos területtel; olyannira, hogy a város egész területét elosztva a plébániák számával; reményünk szerint egy elfogadható becslést kapunk a városi plébániák kiterjedésére vonatkozólag. Ez kétségtelenül egy közelítő módszer, de mivel nincsenek adataink a plébániák hatáiraira vonatkozólag, aligha járhatunk el másképpen a vizsgált városok nagy többségével. Ugyan ezt kell követnünk az egy plébániát birtokló városokkal kapcsolatban is; a megszerzett szám adatok azonban nem teljesen megbízhatóak, mivel nem ismerjük mindig a városi település külső határait.

A magyar városok plébániái – kb. 40 hektáros átlagos kiterjedésükkel körzetenként – nagyobb kiterjedésűeknek tűnnek a nyugatiaknál. Elég itt arra emlékeztetnünk, hogy a Bordeaux-i plébániák átlagosan 3,5 hektár területűek³⁵, számos angol városban (pl. Londonban) pedig egy hektár körüli vagy ennél kicsivel nagyobb terület tartozott egy plébániához ebben az időszakban.³⁶ Magyarországon az erdélyi plébániák a legnagyobb területű plébániái egységek közé tartoztak, míg a bányavárosok és a püspöki székhelyek plébániái tisztán az országos átlag alatt maradtak.

Azon ritka települések vizsgálata, amelyekben meg tudjuk becsülni a plébániák közelítő kiterjedését (Buda, Szeged és talán Esztergom) lehetővé teszik a városokon belüli kevésbé jellegzetes különbségek bemutatását: a főváros legnagyobb plébániája, a Szent Péter plébánia mintegy 40 hektár területtel rendelkezik, míg a legkisebb parókia, a Szentháromság alig a fele ennek.³⁷ Itt nem figyelhetők meg az az éles kontraszt a régi központ nagyon sűrű plébániahálózata és a külső zónák ritkább szövete között, ami Nyugaton oly gyakran előfordul.³⁸ Ezenkívül 1390-ből és 1441-ből származó döntőbírósi feljegyzések, amelyek hírt adnak a Buda falain belül található három plébániatemplom egyházkerületi hatáiról, kifejezik azt a törekvést, hogy kiegyensúlyozottá tegyék a plébániák alakjait.

A névek távolsága a templomtól és annak tartozékaitól
(2. és 3. oszlop)

E tábla másik két oszlopába gyűjtöttük össze az alábbi távolságok adatait: legelőször azt a távolságot tüntettük fel, amelyet a plébániájától legtávolabb élő hívőnek kellett megtennie templomáig. Ez a jellemző jobban bemutatja azokat a konkrét nehézségeket, amelyek a vasárnapi mise látogatásával kapcsolatban felvetődnek, mintha csak az egyes plébániák területének adatait adnánk meg. Nem a plébániatemplom volt az egyetlen egyházi létesítmény a kései középkorban,

amely magára vállalt lelkipásztori teendőket, főként városi környezetben. Megkíséreljük kiegészíteni ezeket a plébániatemplomokra vonatkozó adatokat az egyház más intézményeivel, amelyek alkalmanként szintén segítettek és átvállalták a keresztények lelki gondozásának egy részét: koldulórendi kolosorotok, kórházak, kápolnák, házikápolnák – melyek sajnos nagyon kevésbé ismertek – de voltak más egyéb plébániatemplomok is. A tábla utolsó oszlopában találjuk meg tehát azt a távolságot, amelyet azoknak a hívőknek kellett megtenni, akik a templomuktól vagy a bizonyos lelkipásztori feladatokat ellátó intézményektől (ha ezek közelebb voltak hozzájuk) a legtávolabb laktak és minimális egyházi szolgáltatásban akartak részesülni. Felhívjuk azonban az olvasók figyelmét a következő tényre: az egy plébániánál többel rendelkező városok esetében (Buda kivételével) nem ismerjük a plébániák körzeteinek határait, olyannyira, hogy csak az egy plébániát bíró városokkal kapcsolatban vannak megbízható adataink. Innen van a bizonytalan tényezők nagy száma és e tábla nagyon viszonylagos hitele. Helyes tehát, ha ezeket a számokat csak lehetséges, de hipotetikus nagyságrendként kezeljük csupán.

A tizenhét vizsgált városban a templomuktól legtávolabb lakó városiak átlagosan mintegy fél kilométert tettek meg, ha oda akarta jutni. Ez sok, ha tudjuk, hogy középkori városokról van szó, különösen akkor, ha összehasonlítjuk a nyugati városokkal: Gantban vagy Bruges-ben, ahol a plébániatemplomok gyakran csak néhány száz méterre voltak egymástól³⁹, a lakosoknak legfeljebb száz, százötven métert kellett megtenniük a templomig.

De a városi plébániahálózat kiegészül még a félig lelkipásztori tevékenységet folytató intézményekkel, amelyek jelentősen lecsökkentik a távolságot, amit egy városlakónak kellett mennie, hogy misét hallgathasson vagy gyónhasson: a legrosszabb esetben (tehát ha a plébániatemplomtól vagy más intézménytől távolabb lakott) kb. 300 métert kellett megtennie.

Ezeknek az információknak a töredékes volta különös jelentőséggel ruházza fel a várostípusok és régiók megfigyeléséből kirajzolódó árnyalatokat. Nehéz például megbecsülni azt a távolságot, amelyet a püspöki székhelyek lakóinak kellett megtenniük, hogy plébániájukhoz jussanak az e városokra jellemző nagyszámú plébánia miatt. Az egyetlen település, amelyről információelemek állnak rendelkezésünkre, Esztergom, megerősíteni látszik ezt a feltételezést, mivel a mért távolságok körülbelül kétszeresen alatta maradnak a magyar átlagnak. Az erdélyi városok számadatai viszont tisztán fölülte állnak ennek: 6–700 méter távolságot kellett megtenniük plébániájukig és 4–550 métert valamely más egyházi alapításig. A nagy kereskedővárosok kedvezőbb helyzetben voltak e tekintetben, bár nem minden esetben.

c) A plébániákon lelkeszi tevékenységet végzők, segítők száma (III. tábla)

Nagyszámú plébániatag igényeit tudták kielégíteni a plébános mellett élő egyéb kerikusok révén, akik segítettek a papnak lelkipásztori tevékenységének el látásban. Ezért kíséreljük meg összegyűjteni harmadik táblánkon egyrészt a segítők átlagos létszámát plébániánként (első oszlop), másrészt az egy segítőre jutó laikus hívek számát (második oszlop).

Sajnos a rendelkezésünkre álló adatok nagyon hézagosok, számos magyar város nem őrzött meg egyetlen dokumentumot sem a plébániák személyzetéről. Néhány példáról van tehát csak szó, amelyek nem teszik lehetővé egy jellemző átlag megállapítását. A kollegiális egyházak esetében nem a kanonokok létszámát vettük figyelembe, hanem csak azoknak a klerikusoknak a számát, akik lelkési teendőkkal voltak megbízva az illető egyházban. Az így nyert számadat biztosan nagymértékben alatta marad a valóságosnak, mivel az ugyanazon időszakban a plébánián szolgálatot teljesítők nevét és különböző titulusait adtuk össze a vizsgálatok során – kivéve a budai Boldogasszony és a Mária-Magdolna plébániákat, amelyeket Kubinyi András becslése alapján kutattunk.⁴⁰ Pedig ritka, sőt kivételes, hogy a szövegek utalnak a plébánián szolgálatot teljesítők nevére és kötelezettségeik pontos természetére; sokkal többen voltak valójában, s ezt nem mutatja be ez a táblázat, mivel csak nagyobb számú forrás feldolgozásával lehetne pontosabban megvilágítani.

Egy dolog kétségtelennek tűnik, a városok többségében minden valószínűség szerint mindig több plébániai szolgálattelvő volt plébániai egyházként. Újabb nyomokra bukkanunk azáltal, ha feltételezzük, hogy nagy volt ezek száma: így pl. Hermann Egyed közlése szerint csak Nagybányán, a kis erdélyi bányavárosban tizenhárman voltak.⁴¹ Közel vagyunk tehát a nyugati számadatokhoz: 1493-ban Pitiers Saint-Didier templomában két káplán volt.⁴² Bár nem tudjuk azt megbecsülni, hogy e magyar szolgálattelvők közül hányan tartoztak a papi rendbe, ez az arány valószínűleg a lengyelhez áll közel, ahol átlagosan négyre becsülték a városi plébániákon található, a papok számát.⁴³ Nem ismerünk azonban magyar példát ugyanazon plébánia többszörös papságára („concuratti”), amint létezett ez Észak- és Nyugat-Franciaországban bizonyos plébániák túlnépesedésének átmeneti enyhítésére.⁴⁴

Az egy szolgálatteljesítőre eső hívek száma mégis igen magas: kb. 180-tól 4500-ig. A genfi egyházmegyében viszont a XIV. és XV. században 500 lélek tartozott egy plébániai paphoz.⁴⁵ De mivel a magyarországi adatok kevésbé megbízhatóak és szórványosak, nem vonhatók le belőlük igazi következtetések.

Más becslések annak a tételnek bizonyítására irányultak, hogy a plébánián szolgálatot teljesítők száma jelentékeny volt attól kezdve, hogy a társas vagy székeskáptalan foglalkozott a hívek lelki életével, mivel a kanonokok alkalmaztak erre a feladatra számos prebendáriust; így a nagyváradai káptalan 1336-ban 24 ilyen személyt fizetett, a zágrábi 12-t, az esztergomi székesegyház káptalanja legalább 12-t a XIV. század végén.⁴⁶ Valószínű tehát, hogy a püspöki központokban volt a legmagasabb a szolgálattelvők létszáma a lakossághoz viszonyítva.

Jegyezzük meg azt is, hogy kiegészíthettük volna ezeket az adatokat az oltárok rektorainak számával, ill. más, az oltároknál és a kápolnáknál tevékenykedő egyházi személyekkel, akik csak egy plébániatemplomhoz tartoztak; a kápláni javadalmak növekedési ütemének(?) felborulása minden kétséget kizáróan megnövelte létszámukat a városokban a középkor utolsó két évszázadában. Tudjuk, hogy 14-en voltak a győri székesegyházban, és 44-en az esztergomban.⁴⁷ Azonban Roland Fietier-rel együtt megállapíthatjuk, hogy ezek a káplánok, akik nem láttak el lelkipásztori teendőket, s általában nem voltak megbízva papi funkciókkal sem, arra korlátozták tevékenységüket, hogy az alapítók által meghatározott szolgálatokat ellássák, s nem érdemelték ki a segédpapi státuszt plébániai szolgálatukban.⁴⁸

Főként a XIV. és XV. századi magyar papok tekintették hivatalukat jövedelemforrásnak, különösen a városokban, ahol bevételeik igen kényelmes életet biztosítottak számukra vidéki társaikhoz képest.⁴⁹ Alig tartózkodtak plébániájukon és olyan egyházi személyekre bízta feladataikat, amelyeknek nyomát nem őrizték meg sajnos az írott források, így azután nem tudjuk számukat sem. Bizonyos gazdag javadalmas oltárpapok kétségtelenül ugyanezt csinálták. Olyannyira, hogy lehetetlennek tűnik számunkra belátható időn belül végleges becslés-együtteseket adni, méginkább következtetéseket levonni ezekből a plébánián szolgálatot teljesítők arányára vonatkozóan a magyar városi lakosságon belül.

Nem jelenthetjük tehát biztosan ki, hogy azok az alacsony számadatok, amelyeket akkor kaptunk, amikor Magyarország városainak plébániákkal való ellátottságát vizsgáltuk, ki vannak egyensúlyozva a plébánián szolgálatot teljesítők nagy számával.

d) Értelemzés

Számos elemet felidézhetünk, hogy megkíséreljük megmagyarázni ezt a helyzetet; legelőször azt vegyük tekintetbe, hogy Magyarországon késve jutott uralomra a keresztény hit. Mintegy fél évezreddel az egykori Nyugat-római Birodalom területén található régi országok evangelizációja után; a plébániahálózat újabb keletű, mivel a XI. század legelején hozták csupán létre, a XIV–XV. században számos változáson ment keresztül; ez főként azokban a városokban figyelhető meg, amelyeknek többsége a XIII. századtól lett városi település, összefüggésben a németek bevándorlásával (akárcsak Lengyelországban), valamint azzal a gazdasági fejlődéssel, amelyben ezek az országok átmentek ebben az időszakban. Összehasonlíthatjuk tehát a XIV. és XV. századi magyar városokat – legalábbis a XV. század közepéig, ezután ugyanis a magyar városok növekedése megtorpant – a XII. század első felének francia városaival, ebben az időszakban a plébániahálózat nem követte még a városok demográfiai fejlődését.

A plébániák létesítésének ritmusa a XIV. és XV. században lassú maradt: az előző táblázat 58. ill. 62. plébániájából csak négy vagy öt jelent meg a XIV. és XV. században, vagyis a vizsgált anyag kevesebb, mint egytizede. Ez kétségtől jobban, mint a mozdulatlanság – sőt, mint a visszaesés –, amit megfigyelhetünk a nyugati városokban a XIII. század végétől, Közép-Európa városaiban pl. Prágában a XIV. század közepétől⁵⁰; de messze vagyunk a XII. és XIII. század többszörösen megalapított nyugati városaitól. Kérdés, hogy a bőségesebb forrásokkal való összevetések az emelkedést mutató számadatok felülvizsgálatához vezetnek-e el minket? A jelen pillanatban semmi nem erősíti meg ezt.

A városi kápolnák és házikápolnák hálózata, fontossága révén elősegíthette, hogy a korábbi kápolnákból plébániák alakuljanak: több, mint harminc templom és kápolna volt Esztergomban a XV. században⁵¹, legkevesebb három kápolna Besztercebánya bányavárosban, valamint Nagyszébenben.⁵² Bizonyos példák mutatják másfelől, hogy Magyarországon nem idegenkedtek más típusú alapításoktól sem: a bártfai Szent Egyed plébánia egy régi cisztercita apátság romjaira épült a XIII. század végén,⁵³ Besztercebánya kórháza pedig fokozatosan egy igazi plébániává alakult át a XV. század közepétől.⁵⁴ Melyek tehát azok a tényezők, amelyek megakadályozták új plébániák létrehozását a XIV. és XV. században?

Az első lehetséges fék: a magyar városok növekedésének viszonylagos lassúsága biztosan fontosabb elem, mint a középkor végének nyugati városaiban, mert a demográfiai fejlődés nem eléggé gyors ahhoz, hogy szükségessé tenné új plébániák kialakítását az új városnegyedekben; vagy a földrajzi terjeszkedést, mely ahhoz vezet, hogy a belső városi terület bekebelezi a környező falvak plébániáit, amint az Prága Óvárosában megfigyelhető a XIV. század első felében,⁵⁵ vagy számos más nyugati városban is.

Megemlíthetjük a kolduló rendek kolostorait is, amelyeknek bizonyos városokban (pl. Brassóban, Besztercén, Debrecenben, Esztergomban, Budán, Kassán, Kolozsvárott, Nagyszebenben, Nagyszombaton...) nagyobb volt a számuk, mint a plébániatemplomoknak. A kolostoroknak ez a régebbre visszanyúló és sűrű elterjedése, amelyet (az 1230-as évektől kezdve) aktív lelkipásztori tevékenység is erősített, valószínűleg szükségessé tette új plébániák felállítását.

Másfelől jelen volt az ellenállás is ezekkel az alapításokkal szemben, pl. Budán, Boldogasszony „anyaegyház” papja hosszú ideig szembenállt „leányegyházainak” független plébániákká szerveződésével. (Mária-Magdolna és Szent Péter templomok.)⁵⁶ Vajon az új plébániák alapításának ezek az akadályai gyakrabban fordultak-e elő, mint a nyugati városokban? Semmi nem bizonyítja ezt. A magyar püspökök nem álltak szembe ezzel városainkban; de felmerül a kérdés, hogy törekedtek-e arra, hogy székhelyükön kívül, más városokban alapítsanak? Nem ismerünk példát olyan egyházi intézményre, amely egy város belsejében akkora hatalommal rendelkezett volna, hogy minden plébániákkal kapcsolatos átszervezést szándékosan meg tudott volna akadályozni, mint ahogyan ez a bruxelles-i Sainte-Gudule társaskáptalan,⁵⁷ vagy a marteillier-i Saint-Firmin perjelség esetében megfigyelhető.

A „szubjektív” tényezők játszottak-e valamilyen szerepet ebben a helyzetben? Akárcsak Itáliában, itt is a polgári büszkeség a néhány nagy épületet részesített előnyben a sok kicsiny létesítmény helyett, ellentétben a londoni ízléssel.⁵⁹

Lehetséges, hogy ezen templomok leírására használt szóanyag vizsgálatánál még érzékelhetőbb a „késés”, mint ahogyan az valójában fennállott: egyes kápolnák talán magukra vállaltak szinte minden plébániai funkciót, anélkül, hogy ezért plébániának nevezték volna azokat. Tudjuk például, hogy a besztercebányai Szent Erzsébet Kórház papságának az intézmény megalapítása után át kellett vennie a plébániai egyház kiegészítő szolgálatait.⁶⁰ Kolozsvárt, ahol csak egyetlen plébánia létezett, a magyar polgárok vallási szükségleteit minden valószínűség szerint a Szent Péter és Pál plébánia elégítette ki, míg a „szászokét” a Szent Jakab-kápolna.⁶¹ Körmöcbányán, nem tudjuk mikortól, a Szent Katalin filiális egyház megszerezte minden plébániai jogot.⁶² A plébániák száma növekedett a középkor végén, 1490 után is, hála az egyházi személyek és laikusok bőkezűségének.⁶³

Bemutattuk azokat az árnyalatnyi különbségeket, amelyek várostípusonként, ill. régióként érzékelhetők voltak, s megjegyeztük, hogy egyházi szempontból legszervezettebbek a püspöki városok polgárai voltak, utánuk pedig a nagy kereskedelmi központok következtek. Az előbbieket esete aligha volt meglepő, mivel ugyanez a helyzet figyelhető meg Nyugaton is hasonló fejlődésmenettel: ezek a városok legelsőként adtak helyet világi épületeknek, és a püspöki

vár falainak tövében egy vagy több iparosok és kereskedők által lakott település indult fejlődésben, melyeknek XII. és XIII. századi növekedése, valamint a püspök emberétől eltérő jogállása új plébániák megalapítását vonta maga után. Ezt a püspökök és káptalanjuk nem nézték rossz szemmel, mivel ezek az egyházak elfogadták a függőségi viszony fennmaradását (a dézsma és a lelki ügyekben való bíraskodás megosztása, papválasztás...). Annál is inkább szükség volt ezekre az alapításokra, mivel az új városlakók gyakran idegen országokból jöttek: pl. a vallonok vagy „latinok” Esztergomban, Győrben, Pécsen és Székesfehérváron, azt kívánták, hogy anyanyelvükön hallják a prédikációt. Másfelől úgy tűnik, hogy a székesegyházak leggyakrabban megmaradtak helyi plébániáknak ahelyett, hogy csak az egyházi hivatalnokok, szolgálattevők, valamint a püspök és a kanonokok familiárisai felé szolgáltak volna, mint káptalani plébániák.

Ami a nagy kereskedővárosokat illeti, anyagi erejükkel magyarázható plébániái egyházaiknak viszonylag jelentős száma: lakóik gazdasága lehetővé tette, hogy a plébániák közt megosszák a szükséges anyagi erőforrásokat, és a gazdag polgárok szabad folyást engedhettek bőkezűségüknek a magánkápolnák alapításában, amelyek azután alkalmasak voltak arra, hogy plébániái központokká váljanak. Az idegen bevándorlók XII. és XIII. századi betelepülése folytán ezek a városok általában többnyelvűek voltak, ennek következtében különböző nyelvű egyházak alakultak, mint pl. Budán a Boldogasszony-templomban, ahol a prédikációk német nyelven folytak, míg a Mária-Magdolna-templomban magyarul,⁶⁴ akárcsak Kolozsvárt.

Úgy tűnik, hogy az erdélyi városok különösen rosszul voltak ellátva plébániatemplomokkal. Ez talán abból fakad, hogy később települtek be, a XIII. század második felében, sőt a XIV. században, ezért aztán a plébániahálózat még a kezdet nehézségeivel küszködött; volt azonban etnikai összetartó erő, hiszen Kolozsvár kivételével a többi város lakossága többségében németajkú volt a középkor végén. Hogyan magyarázható, hogy mialatt Kolozsvár magyar lakossága, amely a legnagyobb létszámú a XV. század közepén volt, nem hozott létre saját használatára egy második plébániát a Szent Péter és Pál kápolnából, amelyet már látogatott. Korábban is, addig 1458-ban sikerült egyenlő képviselést elérnie a „szászokkal” a városi tanácsban?

Nem tudunk felhonzi példákat a keleti egyház plébániáival való esetleges konkurenciára, mivel ezek nem voltak jelen a vizsgált városokban. Az értelmezés további elemei kidolgozásra várnak, annak érdekében, hogy számba vegyük az erdélyi városok különleges helyzetét. Talán a koldulórendi rendházak nagy száma az egyik magyarázat: Brassóban, Kolozsváron, Nagyszebenben és Besztercén egyaránt három-három koldulórendi egyház volt, a legtöbbet a XIII. századtól alapították.⁶⁵

II. A plébániák topográfiája

a) A plébániatemplomok elhelyezkedése (IV. tábla)

Egyes, Jacques Le Goff és Jean-Claude Schmitt köré csoportosuló történészek javasoltak egy módszertani modellt a koldulókolostorok elhelyezkedésének tanulmányozására,⁶⁶ ennek alapján megkíséreltük felderíteni azokat a városi

topográfiai tényezőket, amelyek „vonzó”, ill. amelyeket éppen ellenkezőleg, „taszító” hatásúak a plébániák létesítése szempontjából. A IV. tábla összegyűjti a vizsgált épületek és a városok különböző megfigyelési pontjai között mért távolságokat.

A gazdaság „meleg pontjai” és az átkelőhelyek (1. táblázat)

E táblát leolvasva megállapíthatjuk, hogy a plébániatemplomok nagyon gyakran olyan helyek közelében találhatók, ahol az adott városok gazdasági tevékenységének alapvető csomópontjai voltak. 37 város közül, amelyeknek a kereskedelmi csere központjaihoz viszonyított elhelyezkedését vizsgáltuk (piac, vásárcsarnok, fontos utak kereszteződése) 27-et lokalizáltunk ilyen objektumok közelében, amelyek közül 19 a közvetlen közelben volt. Ez különösen a szabályos alaprajzzal rendelkező városokra volt jellemző, amelyeknek a központjában vagy egy négyszög alaprajzú tér volt (mint Lőcsén, Kolozsvárott, Besztercén vagy Nagyszebenben és Bártfán) – ebben az esetben a plébániatemplom mindig ezen a téren volt megtalálható, amely a piacnak is helyet adott –, vagy egy (városi piac-ként is működő) széles orsó alakú központi utca, amely két részre tagolta az adott várost, és a templom erre a tengelyre nyúlt: megfigyelhetjük ezt Kassa és Eperjes esetében.

Még nehezebben állapítható meg azoknak a városnegyedeknek és utcáknak a vonzó vagy taszító hatása, amelyek sok iparost koncentráltak, mivel ritkán ismerjük a városiakok sajátos elhelyezkedését (ha beszélhetünk egyáltalán ilyenről). Buda három falakon belüli plébániája az iparosok központjainak közvetlen közelében fekszik, Kassán pedig csak 250 méterre volt a templom a mészárszékektől;⁶⁷ de ez a két példa még nem teszi lehetővé, hogy ezt a vonást általánosítsuk és a magyar városok összességére jellemzőnek tartsuk. Az azonban elég logikusnak tűnik, hogy az iparosok nem helyezkedtek el távol a plébániáktól, mivel igyekeztek termékeik eladása szempontjából kedvező helyekhez jutni; s tudták, hogy a piacok és vásárcsarnokok, amint azt az imént láttuk, gyakran a plébániatemplomok mellett voltak.

Végül, ezek a plébániatemplomok gyakran a városi átkelőhelyek közelében figyelhetők meg: a várost övező falba épített kapuk, hidak, gázlók, folyami útvonalak mellett. 49 templomból 37 esetben ez figyelhető meg.

Kijelenthetjük tehát, hogy akárcsak a koldulórendi egyházaknál a magyar városi plébániatemplomoknál is jelen van az a tendencia, hogy a gazdaság „meleg pontjainak”, ill. az átkelőhelyeknek a közelében telepítsék azokat. I. István híres rendelete – a vallási gyakorlat támogatása érdekében – kikötötte, hogy a piacokat vasárnap és a templomok mellett kell megtartani; de ez még nem elegendő ennek az elhelyezkedésnek a magyarázatához, mivel a városi alapítások többsége legalább két évszázaddal e rendelet utánra datálható. A francia példák mintájára, felhozhatunk az építészeti renddel kapcsolatos magyarázó érveket: mivel a templom előtti tér, mint egy kis tér, igen alkalmas volt piac kialakítására. Ez az elhelyezkedés talán az egyháznak arról az igényéről is tanúskodik, hogy jelen legyen ott, ahol a városiakok nagy számban gyűlnek össze; tehát a főtéren (nagy téren) (kereskedelmi alkudozások lebonyolítására vagy a közös problémák megtárgyalására mielőtt megvitatnák azokat a városházán).

A politikai hatalom központjai (városi földesúr vagy király) (2. táblázat)

Nagyon nehezen ragadható meg ezeknek a „taszító” vagy „vonzó” jellege. Nagyjából minden második templom a városháza közelében található azokon a városi településeken, ahol van egyáltalán ilyen. A városházák alapítása szinte mindig későbbi, mint a plébániatemplomé vagy templomoké, annak az ellentmondásos kapcsolatnak a kifejeződését láthatjuk ebben, mai a városi és az egyházi hatóságok között volt a városokban. Ha egy városházát egy plébánia mellé építették, ezt azért tették, hogy jobban átvehesse a templomnak azt a funkcióját, hogy helyet biztosít a lakosok gyűlésének. Amikor pedig éppen az ellenkező eset fordult elő, vagyis a plébániatemplom és a város világi központja távol esett egymástól, ez valószínűleg a világi hatóságoknak arról a vágyáról tanúskodik, hogy autonómiát élvezzenek a helyi papsághoz fűződő viszonyukban.

Ha azokat a városokat vizsgáljuk, amelyekben volt egy (vagy több) földesúri vagy királyi rezidencia, azt láthatjuk, hogy 28 plébániatemplom közül mintegy 14 távol esett ezektől. De meg kell itt különböztetnünk a püspöki városokat (ahol a székesegyház mindig a püspök palotájának közelében van, aki legalább a város egyik hűbérura) a többi városi településtől. Nyolc templomból öt közel esett a hűbérúri vagy királyi központokhoz, de ez a néhány példa még nem teszi lehetővé általános érvényű következtetések levonását.

A védelem szempontja (2. táblázat, utolsó oszlop)

A plébániatemplomok nagy többségét a városi védelmi vonal (városfalak, palánk, a város vagy a negyed körül húzódó egyszerű árok képezte ezt) belül helyezték el: 45 megvizsgált templom közül 36 épület esetében figyeltük meg ezt a helyzetet, nem számoltuk ebbe bele azt a másik két templomot, amelyek nagyon közel voltak a város körfalához, s így birtokosaik veszély esetén könnyen bemenekülhettek a városfalak mögé.

A védelemre fordított gond aligha meglepő, a templomok a betolakodók vagy fosztogatók első zsákmányai voltak és nem rendelkeztek (a püspökhöz vagy érsekhez tartozó csoport kivételével) saját erődítménnyel sem a XIII. század tatár betörések miatt bizonytalan viszonyai között, sem a XIV. század elején, az interregnum anarchiájának időszakában. De ezt a megjegyzést kérdőjelessé teszi, hogy nem találhatók a falakon kívüli plébániatemplomokra vonatkozó források. Elpusztultak a török háborúk során anélkül, hogy bármilyen nyom fennmaradt volna utánuk, még a létezésükről sem tudnánk, ha nem szolgáltattak volna a régészeti ásatások véletlenül bizonyítékot erre.

Meg fogjuk figyelni a püspöki városokban a székesegyházak védelmére irányuló különösen határozott törekvést: olyan korszakban alapították ezeket, amikor a püspök katonai védelme elsőrendű, és a székesegyházak igazi citadellák közé voltak zárva (az előzetesen létező erődítményből alakították ezeket ki),⁶⁸ amelyek a későbbiek során az alul lévő új negyedeket övező körfal integráns részei lettek.

Vallási központok (3. táblázat)

Egészében véve a püspöki vagy érseki negyed (amely a püspöki palotából, a hozzátartozó épületekből és a székesegyházból állt) inkább gátló hatással volt a plébániatemplomok létesítésére – leszámítva persze magukat a székesegyházakat – egy kereszttel (x) jelöltük ezt e táblázat első oszlopában –: 19 plébániatemplom közül, amely nem volt székesegyház 14 távol esik vagy közepes távolságban van a püspöki negyedtől.

Ez a következménye számos püspöki város policentrikus szerkezetének; ahogyan az a nyugati kereszténység városaiban is gyakran megfigyelhető, a régi, kisebb kiterjedésű, védhető helyre épített és erősítmények által határolt püspöki központot szembeállították a később létrejövő városokkal, amelyek vagy lejjebb, vagy a folyó túlsó partján alakultak ki, annak érdekében, hogy kihangsúlyozzák (legalább viszonylagos) jogi és vallási autonómiájukat az illető helység püspökével szemben.

A plébániatemplomok közepes távolságban voltak egymástól: 37 templomból 16 jelentős távolságban volt a legközelebbi plébániatemplomtól, 8 pedig átlagos távolságra. Kérdés, hogy az új plébániák függetlenedési vágyát megakadályozták-e a helyi adottságok (az eredeti egyháztól nem messze levő kápolnák, amelyek azután plébániai központokká váltak)? Vagy pedig e részleges adatokat hamissá teszi az a tény, hogy rendkívül ritkán található információ a külvárosi tempomokra vonatkozóan.

Mindenesetre a régi szerzetesrendek kolostorai és perjelségei szinte mindig gátló hatást gyakoroltak plébániatemplomok létesítésére: 13 templom közül, amely olyan városokban volt, ahol léteztek kolostorok, 10 távol esett ezektől, ezek közül pedig 8 igen távol. Ez főként abból adódik, hogy ezeket a kolsorokat félig falusi környezetbe telepítették, elkülönítve a várostól. Ugyanez figyelhető meg a karitatív alapítások (kórházak, lepratelepek) esetében is: amelyeket a városi lakóhely külső hatására telepítettek. 34 templomból 26 távol van tehát az ilyen intézményektől.

A plébániatemplomok nagy távolságban vannak a koldulórendi egyházaktól is: 48 példából 31-szer ez figyelhető meg. Ennek az elhelyezkedésnek, akárcsak a nyugati városokban, itt is az az oka, hogy a szomszédos papok tartózkodó magatartást vettek fel ezekkel a konkurenssekkel szemben, ha azok túl közel települtek hozzájuk.

Alig ismertük még fel a nyilvánvaló különbségeket, régióként és várostípusonként megfigyelhető eltéréseket a székesegyházak sajátos jellegével kapcsolatban: míg más plébániatemplomoknál megvan az a törekvés, hogy a gazdasági tevékenység központjaihoz közeledjenek és a kolostoroktól, koldulórendi egyházaktól és a kórházaktól távolabb települjenek, addig a székesegyházakat az jellemzi, hogy gondot fordítottak védelmükre, s így a városi élet központjaitól el voltak választva.

b) plébániai körzetek

Mivel nem állnak rendelkezésünkre eléggé pontos források, szinte lehetetlen rekonstruálni Magyarország középkori városi plébániáinak hatásait: a földrajzi dokumentumok, a késeiek is (a XVIII. századtól) ritkán fordulnak elő,

csakúgy, mint a leíró jellegű szövegek, nevezetesen a plébániák közti határpereket tartalmazó okiratok.⁶⁹ Az is nagyon valószínű, hogy a kortársaknak sem volt pontos fogalmuk arról, hogy merre húzódtak saját plébániájuk határai.

Az egyetlen plébániával rendelkező városoknál feltételezhető, a plébánia határai egybeestek a település határaival, beleértve a külvárosokat is. Ami a több plébániát bíró városokat illeti, úgy gondolhatjuk, hogy a policentrikus városokban (Esztergom, Szeged...) minden egyes, a többtől tisztán elkülönülő negyednek volt saját plébániája.

Buda egyetlen példája elég jól ismert,⁷⁰ de alig tudjuk feltárni a plébánia-területek eredeti szervezetét. Milyen lehetett? Sakktáblaszerű, rádiókoncentrikus, vagy egy periférikus terület szabálytalan plébániai határokkal rendelkező központja állt szemben geometrikusabb alapterületű plébániákkal...? Buda plébániái egyébként valóban nem képviselnek különleges formát. És nem ismerjük határainak eredetét sem.

III. A plébániatemplomok vizuális jelentősége a városi környezetben

a) építészeti jelentőség

A plébániai épületek alapterülete

Bár nem vállalkozunk azokra az egyhangú számításokra, melyeknek az lenne a célja, hogy megbecsüljük a városok területéből a plébániatemplomaik által elfoglalt területek arányát, mégis tehetünk bizonyos megjegyzéseket, amelyek lehetőséget adnak arra, hogy értékeljük a magyar városok plébániai épületeinek területi jelentőségét.

Első megállapítás: más városi épületekkel összehasonlítva a templomok foglalják el a legtöbb helyet. Valóban, csaknem minden olyan esetben, ahol a régészeti rekonstrukció tervrajzot adott az illető város fő épületeiről, megfigyelhetjük, hogy a plébániatemplom vagy templomok által elfoglalt területek meghaladják más politikai, gazdasági vagy vallási funkciójú építmény területét. Bártfán, Brassóban, Besztercén, Kassán Kolozsvárott, Lőcsén és Pozsonyban a városháza kisebb kiterjedésű a plébániai központoknál, míg fordított helyzet csak Nagyszebenben és Sopronban található.⁷¹ Egyedüli fontos kivételek: a királyi és püspöki rezidenciák (az előbbire példa a budai királyi palota az utóbbira a győri püspöki palota). De a királyi kamarák Budán és Selmechányán kisebb helyet foglaltak el éppúgy a társasegyháza –, a kolostorokat nem számítva – vagy ispótályok Bárfán, Brassóban, Debrecenben, Esztergomban, Kassán, Kolozsvárott, Lőcsén, Nagyszebenben, Pécsen, Pesten, Pozsonyban és Sopronban.⁷²

Mint ahogy az egész kereszténység területén, a székesegyházak Magyarországon is távol estek a legkiterjedtebb plébániai központoktól hasonló okok miatt: a székesegyházak rendeltetése volt bizonyos alkalmakkor összegyűjteni nem csak a plébánia lakosságát, hanem az egész egyházmegyéhez tartozó hívek összességét, és főleg pénzügyileg összegyűjteni a püspök által a munkák egy részét (a püspök mindig jelentős földbirtokos volt) időnként királyi segítséggel.

A városi plébániatemplomok tehát jelentékeny területet foglaltak el, sőt még meg is duplázták ezt a templomok melletti temetők és a hozzájuk tartozó kápolnák.

Bár hiányoznak az e problémát vizsgáló tanulmányok a nyugat-európai városokkal kapcsolatban, úgy tűnik, hogy Magyarország alig jelent kivételt ezen a téren. A plébániai épületek által elfoglalt területek mégis kisebb méretűek. Mint az itáliai vagy bizonyos francia városokban, ahol a plébániatemplom mellett ott találhattuk a különálló harangtornyokat és keresztelőkápolnákat, míg a magyar plébániák csak egyetlen épületből álltak.

Magasság

A magyar városok plébániatemplomainak magassága nem lebecsülendő. A XIV. és XV. században elvégzett átalakítási munkák során általában megmagasították a már létező épületeket magasabb templomhajó építésével, s az oldalhajókat felemelték egészen a főhajó szintjéig, mint ahogyan a csarnokszerű templomoknál is megfigyelhető ez⁷³ (égglise-halle).

Mivel hiányoztak a harangtornyok és a Campanilék (a templomtól különálló harangtornyok) a középkori magyar városokból – a templomtornyok töltötték be ezt a szerepet –, s valószínű, hogy a plébániatemplomok, harangtornyuk révén uralták a városi tájképet.

A metszetek megerősítik ezt a hipotézist: Buda 1470 körül készített ábrázolása, amely Hartmann Schdel munkája, azt mutatja, hogy a Boldogasszony és a Mária-Magdolna templom harangtornyai tisztán láthatóan a lakóházak teteje fölé emelkedtek, és csak a királyi palota hatalmas tornyai voltak magasabbak azoknál.

Más metszetek alapján, mint pl. amelyek Esztergomról, Győrről vagy Pozsonyról készültek a XVI. és XVIII. században, azt mondhatjuk, hogy a plébániatemplomok harangtornyai emelkedtek a legmagasabbra, ezt követték a szerzetesi templomok és végül a kápolnák. Kétséget, hogy nem kell túlságosan nagy hitelt adni ezeknek a látképeknek, amelyek a középkor végéről vagy az ezt követő korszakból datálódhatnak, mivel alkotóik nem mindig vették figyelembe az épületek valóságos arányait. De a régészeti emlékek lehetővé teszik, hogy rekonstruáljuk a valóságos viszonyokat: azt például tudjuk, hogy a bártfai plébániatemplom harangtornya 30 méter magas volt, míg az új városháza (amelyet a XVI. század legelején építettek) magassága nem haladta meg a 15 métert.⁷⁴ Az egyszintes házak ekkor még nagyon gyakoriak voltak a magyar városokban ezért a kontraszt a plébániatemplomokhoz képest igen éles volt.

Teljes kiterjedés

Ez a néhány megjegyzés arra a gondolatra vezethet minket, hogy a városi plébániatemplomok, kiterjedésük révén vizuálisan nagyon fontos szerepet töltöttek be a városi környezetben. A török hódítók a XVI. század elején csodálkoztak azon, hogy „a keresztények milyen bolondok, mert annyi sok fáradságot és pénzt költenek oly nagy templomok építésére még a kis falukban is”;⁷⁵ ez a megjegyzés alkalmazható a városokra is. Semmi nem erősíti ma még azt a feltételezést, hogy ezek túl nagyméretűek lettek volna a plébániatagok létszámához képest.⁷⁶

Másfelől ezeknek a templomoknak a látványbeli súlyát néha az is megnövelte, hogy mértéken felül megmagasították azokat. Különösen igaz ez a székesegyházak esetében, mivel jól védhető, megerősített helyekre építették őket, a győri székesegyház, amelyet egy 8–10 méter magas hegyfokra építettek, messziről látható, csakúgy, mint az esztergomi. De nem ismerünk példát arra, hogy a városi hatóságok szándékosan láthatóvá tették volna ezeket az épületeket, mint ahogyan ez Pármában történt, ahol 1262-ben a közösség leromboltatott minden háza, ami a keresztelőkápolna mögött volt, abból a célból, hogy azt minél messzebből megcsodálhassák.⁷⁷

b) Hogyan illeszkedett be a plébániatemplomok stílusa a városi tájban?

A templomok építéséhez használt anyagok nem különböztek érzékelhetően más városi épületek nagyagától: a lakóházak többsége a XIV. századtól, legalább a városközpontokban⁷⁸ csakúgy, mint a városi plébániatemplomok is, kőből épültek. Ebben a tekintetben tehát csak a városi periféria házaitól különböztek és a legfejletlenebb mezővárosoktól, de ez a helyzet is csak a XV. század közepéig állott fenn.⁷⁹

A XIV. század elejétől sok városi plébánia gótikus stílusú volt, a korábbi átalakítások következtében: ez figyelhető meg Bártfán, Besztercebányán, Budán, Egerben (Szent Mihály-templom), Esztergomban (Szent Lőrinc-templom), Kolozsvárott (Szent Mihály-templom) és Szegeden (Szent Demeter-templom).⁸⁰ A nagy bővítési munkálatok és az 1360 és 70 között elkezdett újjáépítés, később a XV. század második felében megnövelte a gótikus épületek számát.⁸¹ A későbbi példák egyre ritkulnak: míg a győri székesegyház építői elfogadták ezt a stílust a XV. század második felében,⁸² addig a szegedi Szent György-templom megőrizte román stílusú architektúráját a középkor végéig.⁸³ Erdélyben, ahol a városi plébániatemplomok építésének fontos időszaka csak a XIV. században kezdődött, valamennyi ilyen épület a gótikus művészet szabályainak megfelelően készült. A nagy mezőgazdasági jellegű városoknál szintén ez látható: szegedi Szent Demeter és a debreceni Szent András-templom teljesen a kor építészeti ízlése szerint épült, és a „legmodernebbek” közé számítható.⁸⁴

A magyar városi plébániatemplomok közti közös vonás abban ragadható meg, hogy alaprajzuk hasonló a háromhajós csarnoktemplomokéhoz, ellentétben néhány helyi változattal: egyesek ezek közül valódi csarnokszerű templomok (mint a Szent Mihály-templom Sopronban⁸⁶), míg a többi nem ilyen szerkezetű.

Egészében véve ezeknek az épületeknek a stílusa számos közös vonást mutat ausztriai, dél-németországi, valamint csehországi, sziléziai és lengyelországi városok példáival.⁸⁷ Pozsony plébániaépületei például tanúskodnak a bécsi építészet hatásáról és a soproni Szent Mihály-plébánia sok tekintetben emlékeztet az alsó-ausztriai Weiner Neustadt plébániájára. Ez a szoros kapcsolattal magyarázható, ami a határ két oldalán lévő műhelyek között fennállt.⁸⁸ A királyság belső területein is a városok közötti kapcsolatok sűrűsége bizonyos hasonlóságokból fakadt, felhozhatjuk példaként az eredélyi szász városok esetét.⁸⁹

Nem ismerünk olyan városrendezési szabályokat a lakóházakra vonatkozóan, amelyek előírtak volna bizonyos stílusbeli egységet a templomokkal,

mint ahogyan ez Közép-Itáliában megfigyelhető a XIII. századtól. A harmónia jelei azonban mégsem hiányoznak. A gazdag patríciusok házai Sopronban ugyan azzal az ízléssel vannak díszítve, mint a Szent György-templom. Egyébként gyakran ugyanazok a mesterek készítették a különböző városi házakat, mind a világi, mind a vallási jellegűeket. Kassán például a híres István mestert úgy említik, mint aki dolgozott a plébániatemplomnál és több városi ház építésénél is.⁹⁰ Ez a jelenség kapcsolatban áll azzal a ténnyel, hogy gyakran a városi hatóság adta a megbízást (és nem az egyházi hatóságoké) ezeknek a mestereknek a mint ahogyan ez ebben az időben számos nyugati városnál megfigyelhető.⁹¹

Az kétségtelen, hogy a stílusbeli eltolódás megszakítja időnként ezt az egységet: Budán a Szent Mária-Magdolna-templom tömör támfalaival, egyszerű díszítéseivel ellentétet képez a környék gazdag polgárházaival, melyeknek finoman faragott belső fülkéit még ma is megcsodáljuk. A budai királyi palota Luxemburgi Zsigmond uralkodásától fogva a főváros minden templomát felülmúlta díszítésének gazdagságával, ha hiszünk Bertrandon de la Braquière⁹² dicséreteinek.

Az eddigi megjegyzések, bár átmeneti jellegűek és hiányosak voltak, mégis lehetővé teszik, hogy eljussunk az alább következő megállapításokhoz.

Tisztán látható, hogy a magyar városokban kevesebb plébánia volt, mint Nyugaton a késői középkorban. De ezt a látszólagos szerény jelenlétet kompenzálja bizonyos mértékben két tényező: egyrészt privilegizált helyeken voltak ezek a plébániatemplomok felépítve, lehető legközelebb a városi tevékenység központjaihoz és lehető legtávolabb azoktól az intézményektől, amelyek konkurenciát fémáshattak számunkra a lelki gondozásban. Másrészt pedig tekintélyes szerepet töltöttek be a városi tájban nagy méreteik révén, pl. architektúrájuk nagy tömege által.

Függelék

I. tábla

A plébániahálózat sűrűsége XV. század végén

Városok	plébániák száma	a hívek átlagos száma plébániánként
Bártfa	1	3000–3500
Beszterce	1	3000–40000
Besztercebánya	1–2	1500–3000
Brassó	1	6000
Buda	5	1600–3000
	+ 1 a falusi periférián	
Debrecen	1	9000
Eger	4	2000–2500
Esztergom	4	2000
Győr	4	875–1250
Gyula	1	1250
Kassa	1	4000–7500
Kolozsvár	1	4000–5200
Körmöcbánya	2	?
Lőcse	2	1000–4000
Nagyszeben	1	4000–5000
Nagyszombat	1	3500
Nagyvárad	5	?
	+ 2 a falusi periférián	
Pécs	2–4(?)	1750–3500
Pest	1	7000–10000
Pozsony	3	1500–1600
Selmecbánya	2	1500–2000
Sopron	3	1000–1235
Szeged	3–4(?)	1750–2350
Székesfehérvár	3	2670
	+ 2 a falusi periférián	
Újlak	1	?
Zágráb	4	?
	+3 a falusi periférián	
Összesen	58–62	
Szélső érték	2,23–2,38	2904–3821
Átlag	2,31	3362

II. tábla

*A plébániai terület és a plébániatemplomtól
és annak kapcsolt részeitől mért távolságok*

D1 = azon átlagos távolság, amelyet a plébániatemplomuktól legtávolabb lakó hívőknek kellett megtenniük, hogy odajussanak.

D2 = azon átlagos távolság, amelyet a plébániatemplomuktól vagy valamilyen „kapcsolt intézménytől” legtávolabb lakó hívőknek kellett megtenniük.

Város	A plébániák átlagos területé ha-ban	D1 méretben	D2 méretben
Bártfa	15	325	130
Beszterce	38	455	375
Brassó	42	700	550
Buda	34	270	110
Debrecen	215	800	700
Eger	71	?	
Esztergom	15	200–275?	95–120?
Győr	5	?	
Kassa	44	550–680	225–275
Kolozsvár	63	590	460
Körmöcbánya	4	225	225
Lőcse	20?	675?	450?
Nagyszeben	69	650	400?
Nagyszombat	22	470	275
Nagyvárad	11	?	
Pécs	19–38	?	
Pest	40	520	260
Pozsony	70	300	175?
Selmecbánya	5	700	300
Sopron	40	300?	280?
Székesfehérvár	16		
Szeged	10–13?	300?	190?
átlag	39,5–40,5	472–484	306–310

III. tábla

A plébániai szolgálattevők száma

Városok	a szolgálattevők átlagos száma plébániánként	egy szolgálattevőre jutó lakosok száma
Besztercebánya	>3	1000
Buda	>30 >1 (?) >3; 10–12? >1 (?)	180–430
Debrecen	>2	4500
Győr	>2 >1(?) 5 >2 >2	280–500
Pozsony	4 >1(?) >1(?)	670–800
Selmecbánya	4	750–1000
Szeged	>2 >1(?) >1(?) ?1	1400–1750

IV. tábla

A plébániatemplomok elhelyezkedése a XV. század végén

Jelmagyarázat:

– –: ez a templom nagyon messze van a kijelölt ponttól, vagyis nagyobb ez a távolság, mint a város (vagy egy elkülöníthető negyed) legkeskenyebb pontjának szélessége

– : ez a templom elég messze van a kijelölt pottól, vagyis a távolság az „átlagosnak” tekintettnél nagyobb; az „átlag” megadható, ha vesszük a város (vagy negyed) legkeskenyebb része szélességének felét és a legszélesebb része szélességének felét és ebből számtani középértéket számítunk.

0: ez a templom nincs igazán közel, de nincs igazán távol sem a kijelölt ponttól, vagyis távolsága közel van az előbbi pontban definiált átlaghoz.

+: ez a templom elég közel van a kijelölt ponthoz, vagyis az „átlagosnál” kisebb a távolsága

++: ez a templom rendkívül közel van a kijelölt ponthoz, közvetlenül szomszédosak

(*) ez a templom a városfalon, a palánkon vagy a város, ill. a negyed körül húzódó árkon belül van

/*: ez a templom a városfalon kívül, de annak közvetlen közelében helyezkedik el

)*(: ez a templom a városfalon kívül található

**1. táblázat: A gazdaság „meleg pontjaihoz”
és az átkelőhelyekhez viszonyított helyzet**

Város	a piac helye városcsarnokok, fontos utak kereszteződése	kézművesek vagy kereskedők sűrű előfordulása	közlekedési csomópontok kapuk, hidak, folyók...
Bártfa	++		++
Beszterce	++		-
Brassó	+		+
Buda:			
Boldogasszony	++	+	+
Szent Mária- Magdolna	++	+	+
Szent Péter	+	+	-
Szentháromság	-	-	+
Szent Gellért			-
Debrecen	++		0
Eger:			+
Sz. János (székesegyház)			+
Sz. Mihály	++		++
Sz. Péter	-		+
Esztergom:			+
Sz. Albert (székesegyház)	-		+
Sz. László	+		+
Sz. Miklós	++		+
Sz. Lőrinc	0		++
Győr:			
Sz. Mária (székesegyház)	0		+
Sz. István	+		0
Sz. Lázár(?)	-		+
Kassa	++	+	+
Kolozsvár	++		0

Körmöcbánya		
Sz. Mária	-	+
Sz. Katalin	++	+
Lőcse:		
Sz. Jakab	++	0
Nagyszeben	+	0
Nagyszombat		0
Nagyvárad:		+
Sz. Mária		
(székesegyház)		+
Szentlélek		+
Sz. Jakab		+
Sz. Kereszt		++
Sz. Egyed		+
Pécs:		
Sz. Péter		
(székesegyház)	0	+
Sz. Bertalan	++	+
Pest	++	+
Pozsony:		
Sz. Márton	0	+
Sz. Lőrinc	++	+
Sz. Mihály	++	+
Selmechánya:		
Sz. Mária	+	+
Sz. Katalin	++	+
Sopron:		
Sz. György	0	-
Sz. Mihály	-	--
Szeged:		
Sz. Demeter	++	+
Sz. György	++	-
Székesfehérvár:		
Sz. Péter	+	+
Szentkereszt	+	+
Zágráb:		
Sz. István		
(székesegyház)		+
Sz. Imre		+
Sz. Márk	++	+
Sz. Márton		+

2. táblázat: A politikai központokhoz és a városok védelmi vonalaihoz viszonyított helyzet

Városok	Városháza	Királyi vagy hűbérúri kastély vagy rezidencia	Védelmi vonalak
Bártfa	+		(*)
Beszterce	+		(*)
Brassó	+		(*)
Buda:			
Boldogasszony	+	-	(*)
Szent Mária- Magdolna	+	--	(*)
Szent Péter	-	0	(*)
Szentháromság	--	+)*(
Szent Gellért	--	+)*(
Debrecen		+	
Eger:			
Sz. János (székesegyház)		++	(*)
Sz. Mihály		--	(*)
Sz. Péter		+	/*
Esztergom:			
Sz. Albert (székesegyház)	--	++	(*)
Sz. László	--	0	(*)
Sz. Miklós	++	--	(*)
Sz. Lőrinc	+	--	(*)
Győr:			
Sz. Mária (székesegyház)		++	(*)
Sz. István		--	(*)
Sz. Lázár(?)		+	(*)
Kassa	+	+	(*)
Kolozsvár	+?		(*)
Körmöcbánya:			
Sz. Mária			(*)
Sz. Katalin			(*)
Lőcse:			
Sz. Jakab	++		(*)
Nagyszeben	+		(*)
Nagyszombat			(*)
Nagyvárad:			+
Sz. Mária (székesegyház)		++	(*)
Szentlélek		0	

Sz. Jakab	-	
Sz. Kereszt	--	
Sz. Egyed	--	
Pécs:		
Sz. Péter		
(székesegyház)	++	(*)
Sz. Bertalan	-	(*)
Pest	++	(*)
Pozsony:		
Sz. Márton	-	(*)
Sz. Lőrinc	0	(*)
Sz. Mihály	-	/
Selmezbánya:		
Sz. Mária		(*)
Sz. Katalin)*(
Sopron:		
Sz. György	--	(*)
Sz. Mihály	--)*(
Szeged:		
Sz. Demeter)*(
Sz. György)*(
Székesfehérvár:		
Sz. Péter	+	(*)
Szentkereszt	+	(*)
Sz. Margit	--	(*)
Zágráb:		
Sz. István		
(székesegyház)		(*)
Sz. Imre		(*)
Sz. Márk		(*)
Sz. Márton		/

3. táblázat: A vallási központokhoz viszonyított helyzet

Város	Püspöki székesegyház	plébánia-templom	koldulórendi kolostor	kórház
Bártfa			-	
Beszterce			-	-
Brassó			-	--
Buda:				
Boldogasszony		+	+	--
Szent Mária-Magdolna		+	0	--
Szent Péter	0		+	-
Szentháromság		--	+	0
Szent Gellért		--	--	+

Debrecen				+	
Eger:					
Sz. János					
(székesegyház)	x	0		-	0
Sz. Mihály	--	--		-	--
Sz. Péter	+	--		--	-
Esztergom:					
Sz. Albert					
(székesegyház)	x	0		--	--
Sz. László	0	?		--	--
Sz. Miklós	--	+		0	+
Sz. Lőrinc	--	+		-	-
Győr:					
Sz. Mária					
(székesegyház)	x	++?		--	--
Sz. István	-	--?		0	--
Sz. Lázár(?)	++	++?		--	--
Kassa				0	+
Kolozsvár			--	-	
Körmöcbánya					
Sz. Mária		-			--
Sz. Katalin		-			--
Lőcse:					
Sz. Jakab				-	
Nagyszeben				-	+
Nagyszombat				--	-
Nagyvárad:					
Sz. Mária					
(székesegyház)	x	0	--	-	
Szentlélek	0	+	--	+	
Sz. Jakab	-	+	--	+	
Sz. Kereszt	--	+	--	0	
Sz. Egyed	--	-	--	+	
Pécs:					
Sz. Péter					
(székesegyház)	x			-	
Sz. Bertalan	0			-	
Pest				+	
Pozsony:					
Sz. Márton		--	-	-	--
Sz. Lőrinc		--	-	0	0
Sz. Mihály		--	+	0	--
Selmecbánya:					
Sz. Mária		+		-	--
Sz. Katalin		+		-	--
Sopron:					
Sz. György		--		0	-

Tanulmányok

Sz. Mihály		--		--	-
Szeged:					
Sz. Demeter		--		--	--
Sz. György		--		0	--
Székesfehérvár:					
Sz. Péter	x	0		--	--
Szentkereszt	0	0		--	--
Sz. Margit	--	--		--?	+ vagy 0?
Zágráb:					
Sz. István					
(székesegyház)	x	++	--	--	
Sz. Imre	++	++	0	--	
Sz. Márk	--	--	--	--	
Sz. Márton	0	0	0	--	

Felhasznált irodalom

- BÁLINT S., Szeged reneszánsz kori műveltsége, Budapest, 1975.
- BÁLINT S., Szeged városa, Budapest, 1959.
- BALOGH J., Kolozsvár műemlékei, Budapest, 1935.
- BEDY V., Győr katolikus vallásos életének múltja, Győr, 1939.
- CSÁNKI D., Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, 5 vol., Budapest 1913.
- DEMKÓ K., Lőcse története I., Lőcse, 1897.
- DERCSÉNYI D., ZOLNAY L., Esztergom, Budapest, 1956.
- „L'Eglise et le peuple chrétien dans les pays de l'Europe du Centre-Est et du Nord (XIV–XVe. sc.)”, Rome, 1990.
- FEJES B., „Selmeczbánya története”, in: Selmeczbányainak emlékkönyve, 8–48 l., Budapest 1965.
- FÜGEDI E., „Fehérvár középkori alaprajza”, in: Fejér megyei Szemle 2, 3–14. l.
- FÜGEDI E., „Mezővárosaik kialakulása a XIV. században”, in: Történelmi Szemle 15, 1972, 321–342. l.
- GABREL D., SZŐNYI E., TOMKA P., „The settlement history of Győr (Arrabona) in the roman period and in the Middle Ages”, in: Towns in Medieval Hungary, szerk. GEREVICH L., Budapest, 1990, 9–25. l.
- GEREVICH L., „The rise of Hungarian towns along the Danube”, in: Towns in Medieval Hungary, szerk. GEREVICH L., Budapest, 1990, 26–50. l.
- GOSZTONYI GY., A pécsi Szent Péter székesegyház eredete, Pécs, 1939.
- GYÖRFFY GY., Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, t. I, II és III, Budapest, 1963–1987.
- HÁZI J., Sopron középkori egyháztörténete, Sopron, 1939.
- HOLL I., „The development and topography of Sopron in the Middle Ages” in: Towns in Medieval Hungary, szerk. GEREVICH L., Budapest, 1990, 96–102. l.
- IMPLÓM J., Gyula város története, Gyula, 1968–1973.
- IPOLYI A., „Besztercebánya városa műveltségtörténeti vázlata”, in: Századok, 1874, 525–552, 597–647, 671–708. l.
- JAKAB E., Kolozsvár története I, Budapest, 1870.
- JURKOVICH E., Besztercebánya múltjából, Besztercebánya, 1906.

K. D. GROTHUSEN, Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts, Wiesbaden, 1967.

KRALOVÁNSZKY A., „The settlement history of Veszprém and Székesfehérvár in the Middle Ages”, in: *Towns in Medieval Hungary*, szerk. GEREVICH L., Budapest, 1990, 51–95. l.

KRIZKO P., A körmöcbányai római katolikus egyházközség története I., Budapest, é.n.

KUBINYI A., Budapest története II, Budapest, 1973.

MAKKAI L., MÓCSY A., Erdély története I., Budapest, 1986.

MOHL A., A soproni Szent György templom és plébánia rövid története, Győr, 1926.

MYSKOVSKY V., Bártfa középkori műemlékei, I, Budapest 1879.

MYSKOVSKY V., „Új adatok a bártfai templom építésének és felszerelésének történetéhez”, in: *Archeologiai Értesítő* 13 (1893) 60–66. l.

ORTVAY T., Pozsony város története, II, III, Pozsony, 1895–1903

PÁSZTOR L., A magyarság vallásos élete a Jagellók korában, Budapest, 1941.

REIZNER J., Szeged története I, 1899–1900

SEBESTYÉN K., Szeged középkori templomai, Szeged, 1938.

SEIVERT, G., Die Stadt Hermannstadt: Eine historische Skizze, Hermannstadt, 1895.

SOÓS I., Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése, Budapest, 1985.

SZENDREY I., (szerk.), Debrecen története 1693-ig, Debrecen, 1984.

WICK B., Kassa története és műemlékei, Kassa, 1941.

ZOLNAI L., A középkori Esztergom, Budapest, 1983.

Jegyzetek

1. HERVAY F., „L'état actuel des recherches sur la géographie ecclésiastique en Hongrie”, in: *Miscellanea Historiae Ecclesiasticae* V, Louvain, 1974, 412. l.
2. *Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria 1281–1375*, Monumenta Vaticana Hungariae, series I, tomus I, Budapest, 1887.
3. ORTVAY T., Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. *Geographia ecclesiastica Hungariae ineunte saeculo XIV° e tabulis rationes collectorum pontificiorum a 1281–1375 referentibus eruta, digesta, illustrata*, 2., Budapest 1891–1892.

4. A magyarországi egyházmegyéek javadalmainak annatai. Kiadja KÖRMENDY J., Budapest 1990.
- 4b. BUCKO V., Reformné hnutie v arcibiskupstve ostrihomskom do r. 1564, Bratislava, 1939, 123–233. l.
5. FÜGEDI E., „Középkori település és egyházi szervezet az egykori nyugati felvidéken” in: Regnum 6 (1944–1946) 119. l.
6. U. o. 123. l.
7. RUPP J., Magyarország helyrajzi története I, Pest, 1970, 513–517. l.
8. GEREVICH L., „The rise of Hungarian towns along the Danube”, in: Towns in Medieval Hungary, Budapest, 1990, 43–44. l.
9. U. o. 48. l.; EPERJESSY K., Városaink múltja és jelene, Budapest, 1971, 132–141.
10. EPERJESSY K., Városaink... u. o.
11. Cf. infra 23–31. l.
12. Cf. infra, 32–33. l.
13. Cf. infra, 23–24. l.
14. CAZELLES R., Paris de la fin du regne de Philippe Auguste a la mort de Charles V, 47–49. l.
15. BROOKE, Ch., The ecclesiastical geography of medieval towns, Louvain, 1974, 15–31. l.
16. AUBRUN, M., La paroisse en France des origines au XVe siecle, Paris, 1986, 110. l.
17. SCHNEIDER, J., La ville de Metz aux XIIIe et XIVe siecles, Nancy, 1950, cité dans Histoire de l'Eglise depuis les origines jusqu'a nos jours (szerk. A. FLICHE et V. MARTIN), t XII vol. 1, Paris, 1959, 205, 7. jegy.
18. DESPORTES, P., „Villes et paroisses en France du Nord au Moyen Age”, in: Histoire, Economie et Sociétés 1985, 171. l.
19. U. o. 174. l.
20. GAUDEMET, J., Histoire du droit et des institutions de l'Eglise en Occident, szerk. G. Le BRAS és J. GAUDEMET, t. VIII vol.2, Paris, 1979, 229. l.
21. Histoire de la France urbaine, t.II, Paris, 1989, 232. l.
22. LEGUAI, A., „Un paradoxe: la situation religieuse de Moulins au Moyen Age et a l'époque moderne”, in: L'encadrement religieux des fidèles au Moyen Age jusqu'au Concile de Trente, Actes du 109e Congrès des sociétés savantes, Paris, 1985, 229–237. l.
23. DESPORTES, P., „Villes et paroisses...”, 173. l.
24. Cf. infra, 10. l.
25. AUBRUN, M., La paroisse..., 110 l.
26. MOORMAN, J. R. H., Church Life in England in the 13th Century, Cambridge, 1946, 5. l., cité dans Histoire de l'Eglise depuis..., t.XII vol.1. 205 l., 7. jegyzet.
27. Paris, ses rues, ses paroisses du Moyen Age a la Révolution. Origine et évolution des circonscriptions paroissiales, Paris, 1959, 345–409. l.
28. FAVIER, J., (szerk.), Nouvelle histoire de Paris 1380–1500. Paris au XVe siecle, Paris, 1974.
29. GERMAIN, A., „La paroisse a Montpellier au Moyen Age”, in Mémoires de la société archéologique de Montpellier V, 1–56, 14. l.
30. FRIEDMANN, A., Paris, ses rues..., u.o.

31. COSTE, J., „L'institution paroissiale a la fin du Moyen Age: approche bibliographique en vue d'enquetes possibles”, in: *Mélanges de l'Ecole Francaise de Rome*, 1984, vol.1, 311–313. l.
32. FRIEDMANN. A., *Paris, ses rues...*, u. o.
33. KUBINYI A., *Budapest története II. A későbbi középkorban Buda elestéig*, Budapest, 1973. 15. l.
34. KRIZKO, P., *A körmöcbányai római katolikus egyházközség története*, Budapest, I., 21–23. l.
35. HIGOUNET, Ch., *Bordeaux pendant le Haut Moyen Age*, Bordeaux, 1963.
36. BROOKE, Ch., „The ecclesiastical...”, 20. l.
37. KUBINYI A., *Budapest...*, 25. l.
38. Így Rouen-ban a régi városközpont plébániái sokkal kevésbé kiterjedtek, mint az északi és keleti zónáknak a parochiái, amelyek újabbak. TABBAGH, V., *Le clergé séculier du diocese de Rouen a la fin du Moyen Age (1359–1493)*, Thése d'Etat (Paris IV), 1988, 293. l.
39. AUBRUN, M., *La paroisse...* 158. l.
40. Szeretném megjegyezni, hogy amikor a „vice-plebanus”-ról beszélünk, akkor a plébánost nem számítjuk a templomhoz tartozó papok közé, mert nem ott lakott.
41. HERMANN E., *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*, München, 1973, 143. l.
42. FAVREAU, R., *La ville de Poitiers a la fin du Moyen Age: une capitale régionale*, Poitiers, 1978, 453. l.
43. KLOCZOWSKI, J., (szerk.), *Histoire religieuse de la Pologne*, Paris, 1987, 155. l.
44. DESPORTES, P., „Villes et paroisses...”, 176. l.
45. AURBUN, M., *La paroisse...*, 159. l.
46. HERMANN E., *A katolikus...*, 143. l.
47. U. o. 144. l.
48. FIETIER, R., *La cité de Besancon de la fin du XIIe siecle au milieu du XIVe siecle*, Paris, 1978, 1156. l.
49. MALYUSZ E., *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Budapest, 1971, 121. l.
50. PETITOVA, A., *L'évolution du réseau des établissements ecclésiastiques a Prague sou la dynastie des Luxembourg (1310–1419)*, Mémoire de Maitrise, Université de Paris–Sorbonne (Paris IV), 1988, 59. l.
51. DERCSENYI D., ZOLNAY L., *Esztergom*, Budapest, 1956. 21. l.
52. MAKKAI L. és MOCSI A., *Erdély története, I*, Budapest, 1986. 446–467. l.
53. MYSKOVSKY V., *Bártfa középkori műemlékei*, t. I. Budapest, 1879, 12–13 l., és „Új adatok a bártfai templom építésének és felszerelésének történetéhez”, in: *Archeologiai Értesítő* 13 (1893) 60. l.
54. SOMOGYI Z., *A középkori Magyarország szegény ügye*, Budapest, 1941, 86 l.; DF 280 680.
55. PTITOVA, A., *L'évolution...*, 33. l.
56. KUBINYI A., *Budapest...*, 75. l.

57. LEFEVRE, P. F., L'organisation ecclésiastique de la ville de Bruxelles au Moyen Age, Louvain, 1942.
58. BAUMEL, J., Montpellier, histoire d'une seigneurie du Midi de la France, Montpellier, 1969–1971. t.II, 277–279. l.
59. BROOKE, Ch., „The ecclesiastical...”, 22. l.
60. SOMOGYI Z., A középkori..., 61 és 85. l.
61. BALOGH J., Kolozsvár műemlékei, Budapest, 1935, 10. l.
62. KRIZKO P., A körmöcbányai..., 21–23. l.
63. PÁSZTOR L., A magyarság vallásos élete a Jagellók korában, Budapest, 1941, 140–141. o.
64. KUBINYI A., Budapest..., 15. l.
65. MAKKAI L. és MOCSY A., Erdély..., 6. I, 374–376. l.
66. Cf LE GOFF, J.; LAGARDE, J.; de FONTETTE, D., GUERREAU A., „Enquete du Centre de Recherches Historiques: Ordres mendiants et urbanisation dans la France médiévale”, Annales ESC 25 (1970) 924–965. l., et SCHMITT, J.-C., „Ou en est l'enquete” „Ordres mendiants et urbanisation dans la France médiévale”, Ordensstudien II, Berlin, 1981, 13–19 l.
67. GRANASZTÓI G., A középkori magyar város, Budapest, 1980, Kassa térképe.
68. GYÖRFFY GY., „Structures ecclésiastiques de la Hongrie médiévale”, Miscellanea Historiae Ecclesiasticae V, Louvain, 1974, 161. l.
69. Cf supra, 2–3. l.
70. KUBINYI A., Budapest..., 24–25. l.
71. Cf a mi bibliográfiánk.
72. Id.
73. PÁSZTOR L., A magyarság 143. l.
74. MYSKOVSKY V., Bátfi középkori..., t. I, Budapest, 1879, 13. l. és 5. ábra.
75. PÁSZTOR L., A magyarság ... 139. l.
76. MAROSI E., Magyarországi művészet 130–1470 körül, 65. l., Budapest 1987.
77. HEERS, J., „En Italie centrale: les paysages construits. Reflets d'une politique urbanie”, 279–322. l. in: D'une ville a l'autre, 285. l.
78. GEREVICH L., „Budapest művészete az Árpád-korban”, in: Budapest Története, I. Budapest, 1973. 389–398. l.; DÁVID F., Gótikus lakóházak Sopronban. Magyar műemlékvédelem 1967–1968, Budapest, 1970, 95–123. l.; KUBINYI A., „Gondolatok a középkor végi alföldi és Alföld-széli mezővárosaink alaprajzi és építészeti fejlődéséről”, in: Építés–Építészettudomány vol. XV 1–4 sz, Budapest, 1983, 287–290. l.
79. KUBINYI A., „Gondolatok...”, 290 l.; MAROSI E., Magyarországi ..., 71. l.
80. Cf a mi bibliográfiánk.
81. MAROSI E., Magyarországi..., 65–67. l.
82. BEDY V., A győri székesegyház története, Budapest, 1936, 5.l.
83. SEBESTYÉN K., Szeged középkori templomai, Szeged, 1938, 74–75. l.; BÁLINT S., Szeged városa, Budapest, 1959, 13. l.
84. MAROSI E., Magyarországi..., 66. l.

- 85. MAROSI E., „Tanulmányok a kassai Szent Erzsébet templom középkori építéstörténetéhez”, in: Művészettörténeti Értesítő 1969 1. 1.
- 86. KAMPIS A., Les Beaux-Arts en Hongrie, Budapest, 1966, 59. l.
- 87. MAROSI E., Magyarországi..., 65–69. l.
- 88. Ibid., 66 l.
- 89. Ibid., 66. l.
- 90. IVÁNYI B., Bártfa szabad királyi város levéltára 1319–1526, Budapest, 1910, t. I. 234. o.
- 91. RÖRIG, F., The Medieval Towns, Los Angeles, 1969, 173. l.
- 92. Le voyage d’Outremer, publ. Ch. Scheffer, Paris, 1892.

Fordította: Kecskés Gusztáv

*Pourquery de, Marie-Madeleine: Die Pfarrei
und die städtliche Umgebung*

In der vorliegenden Studie werden die Geschichte von 26 Pfarrkirchen in verschiedensten Regionen und in verschiedensten Städten (Handelsstadt, Bergstadt, Landstadt) des Königums, sowie die Entwicklung des Pfarrkirchenetzes seit dem Beginn des XIV. bis zur Mitte des XVI. Jahrhunderts untersucht.

In dem ersten Teil wird die Dichte des städtlichen Pfarreinetzes skizziert. Es wird behauptet, daß es in Ungarn – im Vergleich zu dem westeuropäischen Städten, wo häufig mehrere Dutzenden von Pfarrkirchen parallel existierten – wenig Pfarreien gibt, so ist das Netz außerordentlich locker.

Zu einer einzigen Pfarrei gehören mehrere Tausende Gläubigen; die Lage wurde nicht einmal durch die Anzahl der Geistlichen an einer Pfarrei balanciert. Die geographische Größe der Pfarrgemeinden wird auch dargestellt – somit auch der durchschnittliche Weg je Stadt, welchen ein Gläubiger schaffen mußte, um an der heiligen Messe teilzunehmen.

In dem zweiten Teil wird die Entfernung von den „warmen Punkten“ (Stadtmarkt, Handwerkerviertel) der Wirtschaft, von den Zentren der politischen Macht (Sitz des Feudalherren, Ratshaus) und von anderen Kirchlichen Institutionen (Kathedrale, Bettelordenkloster) ermittelt. Am Ende wird die architektonische Anpassung zu der städtlichen Umgebung exploriert.